

Een veelzeggende dood

De wisselwerking tussen Engelse en Nederlandse literatuur en cultuur in de zelfmoordscènes van Sophonisba in *The Wonder of Women or the tragedy of Sophonisba* en *Treurspel Sophonisba*

Sonja Kleij, 3341917
Bachelor Thesis
Begeleider: Jeroen Salman

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Het oorspronkelijk verhaal van Sophonisba	3
Eerste analyse van de zelfmoordscènes.....	4
Overeenkomsten	4
Verschillen.....	4
Verklaringen voor de overeenkomsten en verschillen	6
Politiek	7
The Wonder of Women or the tragedy of Sophonisba.....	7
Elizabeth I als voorbeeld	7
Polariteit tussen de eer van oorlog en het huwelijk.....	8
Treurspel Sophonisba.....	9
Bestandstwisten en het Twaalfjarig bestand	9
Religie	11
The Wonder of Women or the Tragedy of Sophonisba	11
Anglicaanse Kerk.....	11
Magie.....	11
Treurspel Sophonisba.....	12
De reformatie in Nederland	12
Calvijn en Luther over zelfmoord	13
Poëtica.....	15
The Wonder of Women or the Tragedy of Sophonisba	15
Vorig werk.....	15
Discussie klassieke bron en Engelse literatuur	15
Treurspel Sophonisba.....	16
Vorig werk.....	16
Rederijkerskamers.....	16
Senecaanse tragedie	17
Conclusie.....	20
Bibliografie.....	22

Inleiding

Literatuur is een cultuuruiting. Ik wil daarom graag onderzoek doen naar de wisselwerking die er was tussen literatuur en cultuur aan het begin van de zeventiende eeuw. Ik wil dit onderzoeken door te kijken naar twee toneelstukken, de een afkomstig uit Engeland, de ander uit Nederland, die kort na elkaar geschreven zijn en gebaseerd zijn op hetzelfde waargebeurde verhaal, namelijk dat van Sophonisba. Het Engelse stuk is *The wonder of women or the tragedy of Sophonisba* geschreven door John Marston in 1606 en het Nederlandse stuk is *Treurspel Sophonisba* geschreven door G. van der Eemdbd en uitgevoerd op 21 september 1620. Dat beide stukken gebaseerd zijn op een gemeenschappelijke bron maakt ze interessant voor een vergelijking. Het is namelijk duidelijk af te leiden welke elementen uit de klassieke bron afkomstig zijn en wat door de schrijver veranderd is. De nadruk zal bij de vergelijking liggen bij de zelfmoord van het hoofdpersonage Sophonisba. In beide stukken is dit moment een cruciale scène, maar wel anders geschreven. De hoofdvraag is hierbij: Wat is de relatie tussen de Engelse en Nederlandse culturele context waarin de toneelstukken over Sophonisba geschreven zijn en de bewerking van de zelfmoord van Sophonisba in deze stukken?

Het oorspronkelijk verhaal van Sophonisba

Voordat men kan vergelijken is het belangrijk om te weten wat het oorspronkelijke verhaal van Sophonisba inhoudt. Dit verhaal is in verschillende werken uit die tijd vastgelegd. Het is onbekend welke bron Govert van der Eemdbd gebruikt heeft, maar van John Marston is dit wel bekend: Volgens Peter Corbin en Douglas Sedge, die een introductie schreven bij de uitgave het stuk uit 1986, maakte hij gebruik van Appian voor zijn toneelstuk. Appian was een Griek die leefde rond 160 voor Christus en die de Romeinse geschiedenis beschreef in vierentwintig boeken die hij indeelde op regio.¹ Bij de analyse van *The Wonder of Women or the Tragedy of Sophonisba* zal dan ook deze versie van het verhaal gebruikt worden. Om de vergelijking zo overzichtelijk mogelijk te houden zal de analyse van *Treurspel Sophonisba* ook plaatsvinden aan de hand van deze versie van het verhaal. Het is dan ook de versie van Appian die hier kort verteld zal worden.

Het verhaal speelt zich af tijdens de Tweede Punische Oorlog. Sophonisba was de dochter van Hasdrubal en een prinses van Carthago. Zij was verloofd met Massinissa. Hij was de zoon van de koning van de Massylians, een machtige stam die leefde in Oost-Numidië (Dit land heet tegenwoordig Libië). Massinissa was opgegroeid en had onderwijs genoten in Carthago. Syphax was ook verliefd op Sophonisba en stelde aan Scipio, de aanvoerder van de Romeinen voor om samen een aanval op Carthago te doen. Toen de bevolking van Carthago dit plan ontdekte gaven zij de prinses aan Syphax zodat hij zich bij hen aan zou sluiten. Hasdrubal en Massinissa waren op dat moment in Spanje. Massinissa kwam erachter en sloot in het geheim een alliantie met Scipio. Hasdrubal kwam hier echter achter en gaf de begeleiders van Massinissa (die terug moest keren na de dood van zijn vader) opdracht om de prins om te brengen. Dit mislukte en Massinissa sloot zich met zijn troepen aan bij de Romeinen. Na een aantal strategische legerverplaatsingen, (die voor de toneelstukken niet van belang zijn en daarom weggelaten worden), kwam het tot een veldslag waarbij Massinissa Syphax versloeg. Sophonisba legde Massinissa uit dat ze gedwongen werd om met Syphax te trouwen. Massinissa accepteerde haar uitleg en trouwde met haar, maar Scipio was het niet eens met het huwelijk. Hij wilde dat Sophonisba zich over zou geven zodat zij tot slaaf gemaakt kon

¹ Scullard, H.H. *A History of the Roman World 753 to 146 BC*. Londen: Methuen & co, 1969. p. 409-410

worden. Massinissa's angst voor de Romeinen was groter dan zijn liefde voor Sophonisba. Hij vertrok met een groep Romeinen om haar te halen maar ging in het geheim vooruit en nam een dosis gif mee. Bij Sophonisba aangekomen legde hij haar de situatie uit en gaf haar de optie om te sterven door middel van het gif of zich vrijwillig over te geven aan de Romeinen. Vervolgens vertrok hij weer. Sophonisba liet haar kamermeid het gif bereiden en droeg haar op niet om haar te huilen, omdat zij glorieus gestorven was. Vervolgens nam Sophonisba het gif in en stierf. Massinissa keerde terug, liet de Romeinen haar lichaam zien en gaf Sophonisba een koninklijke begrafenis. Daarna voegde hij zich weer bij Scipio.²

Eerste analyse van de zelfmoordscènes

Overeenkomsten

Bij een vergelijking van de zelfmoordscènes is er een aantal overeenkomsten tussen de twee stukken die opvallen. In beide stukken ervaart Massinissa het dilemma welke eed hij moet eerbiedigen: zijn eed aan Scipio of zijn huwelijk met Sophonisba. Dit dilemma is dan ook de probleemstelling waarvoor hij gesteld wordt in het antieke verhaal. En net als in het verhaal van Appian wordt in beide stukken dit dilemma opgelost door de dood van Sophonisba. Door haar dood hoeft hij niet meer te kiezen. Zij is 'vrij' en hij kan trouw blijven aan Scipio.

Haar dood zorgt er ook in beide stukken voor dat Sophonisba geen slaaf hoeft te worden. Net al in het oorspronkelijke verhaal is dit in beide stukken een belangrijk element bij de dood van Sophonisba.

Het middel waarmee ze zelfmoord pleegt is dan ook in beide stukken hetzelfde: een beker met gif die Massinissa haar levert.

Verschillen

Veel interessanter dan de overeenkomsten zijn natuurlijk de verschillen. Het is opvallend dat beide stukken het oorspronkelijk verhaal vrij goed volgen, maar wat betreft de zelfmoordscène wel sterk afwijken.

Het belangrijkste verschil is dat in het stuk van Marston Sophonisba zelf bewust kiest voor haar dood. Massinissa helpt haar weliswaar door haar het gif te geven, maar het is haar beslissing. Het volgende citaat laat dit zien:

Massinissa: How then have I vowed well to Scipio?
Sophonisba: How then to Sophonisba?
Massinissa: Right, which way?
Run mad! Impossible distraction!
Sophonisba: Dear lord, thy patience, let maze all power;
And list to her in whose sole heart it rests
To keep thy faith upright.
Massinissa: Wilt thou be slaved?
Sophonisba: No, free.
Massinissa: How then keep I faith?
Sophonisba: My death
Gives help to all. From Rome so rest we free;
So brought to Scipio, faith is kept in thee.³

² Appian. *Appian's Roman History I*. 1912. Trans. Horace White. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. p. 417-445

³ Marston, John. "The wonder of women or the tragedy of Sophonisba." *Three Jacobean witchcraft plays*. Ed. Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Manchester: Manchester University Press, 1986. 34-84. p. 80 r.78-87

Dit citaat laat duidelijk het dilemma van Massinissa zien: hij wordt gekweld door de keuze waar hij voor staat en Sophonisba komt vervolgens kalm en sussend met de oplossing. Het is ook opvallend dat zij haar lot vrij rustig ondergaat. Door deze bewuste keuze wijkt de zelfmoord in dit stuk af van het antieke verhaal, maar ook van de Nederlandse bewerking. Verder zorgt deze bewuste keuze er ook voor dat Sophonisba niet zozeer in een slachtofferrol komt maar vooral een sterke, zelfstandige vrouw blijft die haar lot in eigen handen neemt.

In het stuk van Van der Eemdb wordt Sophonisba wel door Massinissa aangezet tot de zelfmoord. Deze bewerking volgt het verhaal van Appian dus meer. Toch is er een opvallend verschil in de manier waarop Massinissa dit doet; hij stuurt een dienaar naar haar toe met een gifbeker en een brief waarin hij haar aanspoort om zelfmoord te plegen. Hij komt dus niet eens persoonlijk opdagen. De dienaar die de brief en het gif komt brengen heeft wel een grote rol en smeekt haar ook om vergeving voor wat hij haar komt brengen. Onder andere hierdoor is Sophonisba in dit stuk meer een slachtoffer dan in het Engelse stuk, maar vooral haar lange, klagende monoloog na het leegdrinken van de gifbeker draagt veel bij aan dit slachtofferbeeld. Ze spreekt hierbij vooral beschuldigend richting Massinissa, maar ook naar haar eigen land en volk, zoals het volgende citaat laat zien:

De eerste koningin/ die u is geboren
Daer so op is gepraelt/ moet in haar bloed versmooren/
Van u, als een Slavin; en niemand mij beschreyd/
Niemand betreurt mijn val noch zware ellendigheyd.⁴

Dit citaat getuigt niet alleen van verbitterdheid en het gevoel verraden en vernederd te zijn. Haar zelfmoord was dus niet haar eigen keus. Sophonisba sterft daarom in het Nederlandse stuk ook met minder rust, dan in het Engelse stuk. In *Treurspel Sophonisba* zijn haar allerlaatste woorden:

Doe mijmert dus mijn geest/ ick ben hier doch alleen/
Alleen/ aleas/ alleen/ oey welcke zware ween:
Ah 'tis met my gedaen/ ha Schepperd slaet my gade/
U Dochter die ontschept: ach ick verzoek genade.⁵

Nog een verschil dat voortkomt uit het keuzeaspect van de zelfmoord is dat Sophonisba in het Engelse stuk positief is over Massinissa. Haar allerlaatste woorden zijn: "Most happy in my husband's arms".⁶ In het Nederlandse stuk is zij negatief en noemt Sophonisba haar echtgenoot onder andere een "Schender van sijn Trouw/ en roover van mijn eere."⁷

Verder is de structuur van de tekst ook verschillend. In *The Wonder of Women* geeft ze een korte monoloog, maar voor het merendeel voert zij een dialoog met Massinisa. In *Treurspel Sophonisba* houdt de prinses echter een lange, klagende monoloog voor ze sterft. Ook is het Engelse stuk geschreven in blank verse, terwijl Van der Eemdb voor het Nederlandse stuk gepaard rijm gebruikt.

⁴ Eemdb, Govert van der. *Treurspel Sophonisba*. Kopie van de originele druk, gedrukt in Den Haag, 1621. r. 1356-1359

⁵ Eemdb, Govert van der. Idem. r. 1394-1397

⁶ Marston, John. Idem. p. 81

⁷ Eemdb, Govert van der. Idem. r. 1320

Verklaringen voor de overeenkomsten en verschillen

In de komende hoofdstukken zullen de verschillen en overeenkomsten geanalyseerd worden aan de hand van een aantal factoren. Een belangrijke rol speelt religie, maar magie, politiek en poëtica worden ook als belangrijke factoren beschouwd.

In de zeventiende eeuw gebeurde er veel op politiek en religieus gebied. In Europa vonden er hervormingen in het Christelijke geloof plaats. Deze ontwikkelingen waren ook nauw verweven met politieke ontwikkelingen, voornamelijk in Engeland en Nederland. In Engeland was het de koning zelf die de reformatie invoerde en zijn eigen kerk stichtte. In Nederland leidde de reformatie tot een oorlog met als resultaat de afscheiding van Spanje en de stichting van de Republiek. Dit waren ingrijpende gebeurtenissen die invloed hadden op de cultuur van deze landen.

Bij religie zal ook gekeken worden naar de ideeën die men in die tijd had over magie. Hier is voor gekozen, omdat magie in de tijd een belangrijke rol vervulde in de cultuur, maar ook omdat het in het Engelse stuk een belangrijk onderdeel is. Magie wordt onder het kopje religie geplaatst, omdat religie de basis is voor de ideeën over magie en de strijd tegen magie.

Verder is het ook belangrijk om te kijken naar de poëtica van die tijd. Elke stroming heeft zijn richtlijnen voor wat goede kunst is, zo ook de vroegmoderne tijd. Deze richtlijken hebben ook invloed gehad op de inhoud van de stukken en moeten daarom ook in de vergelijking meegenomen worden.

Politiek

The Wonder of Women or the tragedy of Sophonisba

Elizabeth I als voorbeeld

Marston was voor *The Wonder of Women* vooral bezig met het schrijven van satirische werken. Hierover zal meer verteld worden in het hoofdstuk Poëtica, maar het is wel nodig om hier te noemen. Dat hij goed was in het schrijven van satire betekent ook dat hij goed was in het baseren van personages op bestaande personen. Dit is belangrijk om in gedachten te houden voor dit hoofdstuk, want het personage Sophonisba is wellicht voor een deel geïnspireerd op Koningin Elizabeth I die drie jaar voordat dit stuk geschreven werd overleed, na een lange en succesvolle regeerperiode.

Sophonisba vertoont een aantal overeenkomsten met Elizabeth I die het personage ontbeert in het antieke verhaal. Dit kan dan ook niet anders, omdat het verhaal voor Christus geschreven is. Elizabeth I was een sterke vrouw, die bewust ongetrouwd bleef. Dit geldt ook voor Sophonisba. Eerder in het stuk vlucht ze uit het huwelijksbed wanneer ze hoort dat ze aan Syphax gegeven wordt en ook bij haar zelfmoord wordt er nadruk gelegd op haar maagdelijkheid. Sophonisba noemt zichzelf nadat ze het gif gedronken heeft, een “virgin wife.”⁸ In het antieke verhaal trouwt Sophonisba wel met Syphax.

Verder was Elizabeth een goede diplomate. Zij was het die de gulden middenweg koos voor de Anglicaanse Kerk na jaren van conflict. Zij koos voor de inhoud van het protestantisme, maar ook voor de hiërarchie en ceremonies van het katholicisme. Verder bleef zij voor langere tijd op de troon, van 1558 tot haar overlijden in 1603, wat zorgde voor stabiliteit en rust en wist zij het land te beschermen tegen onder andere de Spaanse Armada. Noble vat haar betekenis als volgt samen: “The reign of Elizabeth was one of the most enigmatic and successful of English history. (...) She seems to have clearly recognized the necessity of striking a balance between opposing forces.”⁹ Sophonisba zorgde ook voor rust door te kiezen voor de middenweg. Door te kiezen voor haar eigen dood zorgde zij er voor dat Massinissa geen eed hoeft te verbreken en tegelijkertijd werd zij geen slaaf. Een oplossing die zij niet zozeer uit emotionele, maar toch vooral uit rationele overweging maakt. Een diplomatieke daad dus. Sophonisba wordt hier als een voorbeeld neergezet.

Dit roept natuurlijk de vraag op of Marston een motief had om Sophonisba op Elizabeth I te laten lijken. De eerste mogelijke reden kan zijn dat de nieuwe koning door Marston minder capabel geacht werd om de kroon te dragen dan Elizabeth I. De koningin was een goede diplomate, maar James I miste deze vaardigheid. Hij gebruikte ook veel geld voor zijn extravagante hofleven, waardoor de schulden stegen. Hij kwam op ‘creatieve’ manieren aan geld om de tekorten te dekken. Noble noemt onder andere het creëren van een nieuwe adellijke titel ‘baronet’ die James I verkocht aan ambitieuze onderdanen. Uiteindelijk kwam James I in 1621 dan ook in conflict met het parlement.¹⁰ Het volk zal hier ook kennis van had hebben en wellicht terug hebben verlangd naar de tijd van Elizabeth I. Vooral de intellectuele kringen waartoe Marston zelf zou behoren, zal de extra laag van het verhaal opgemerkt hebben waarin Sophonisba als een voorbeeld wordt neergezet en waaruit op een subtiele wijze een voorkeur voor Elizabeth I opgemaakt worden.

⁸ Marston, John. Idem. p. 81

⁹ Noble, Thomas F.X. et al. *Western Civilization Beyond Boundaries Fifth edition*. New York: Houghton Mifflin Company, 2008.p. 436

¹⁰ Noble, Thomas, F.X. et al. Idem. p. 466

Een andere reden is dat een jaar voor Marston dit stuk schreef, hij werd opgepakt en ook wat tijd in de gevangenis doorgebracht heeft. Hij had in samenwerking met twee andere schrijvers, Chapman en Jonson, in een toneelstuk een aantal Schotse vrienden van de koning belachelijk werden gemaakt.¹¹ Marston is dus in conflict geweest met de overheid en zou daarmee ook een persoonlijke reden hebben om het niet eens te zijn met de politiek van de nieuwe heerser, James I.

Hier kan men zich afvragen of Marston niet een te groot risico nam om één jaar na zijn arrestatie een politieke voorkeur voor de oude vorstin uit te spreken. Waarschijnlijk viel dat risico wel mee, omdat hij de boodschap verpakte als fictie die gebaseerd was op een antieke bron. Als iemand verdenkingen uit zou spreken zou hij zich erop kunnen beroepen dat hij enkel het verhaal van de al eeuwen bestaande bron bewerkt heeft.

Polariteit tussen de eer van oorlog en het huwelijk

Wat ook als een politiek vraagstuk van de schrijver gezien kan worden is de discussie rond wat Peter Corbin en Douglas Sedge noemen “the polarity between the honour of marriage and that of warfare,”¹² oftewel de tegenstellingen van de verschillende vormen van eer: die van de oorlog of politieke macht en die van het huwelijk. Deze polariteit is een belangrijk thema van het hele stuk, maar in de zelfmoordscène staat deze ook centraal. Voor Massinissa is het namelijk het grote dilemma. Dit uit hij letterlijk in de zelfmoordscène “Right, which way? / Run mad! Impossible distraction!”¹³ De beslissing van Sophonisba zorgt er dan ook voor dat hij geen belofte hoeft te breken, zijn eer blijft intact. Maar ook haar eigen eer blijft op deze manier bewaard: zij blijft trouw aan haar man; ze wordt ook geen slaaf van haar overwinnaar en behoudt zo ook de politieke eer van een prinses.

Maar deze polariteit is nog verder door te trekken naar een conflict tussen de personen die integer en eervol zijn, personen die handelen vanuit goede politieke overwegingen en personen die handelen uit opportunisme. Syphax is een voorbeeld van de laatste. Hij zoekt hulp bij een heks om Sophonisba's liefde te krijgen in plaats van die oprecht te willen verdienen en hij wordt hiervoor gestraft.

Om terug te keren naar de zelfmoordscène : Sophonisba is integer, terwijl Massinissa twijfelt over welke kant hij moet kiezen en toch meer neigt naar de politieke kant, namelijk zijn eed aan Scipio. De toeschouwer wordt hier aan het denken gezet. Het lijkt er in eerste instantie op dat de mensen die politieke overwegingen maken aan het kortste eind trekken. Massinissa blijft alleen achter, terwijl Sophonisba in vrede sterft met een rein geweten. Sophonisba wordt tot een voorbeeld van goede trouw en integriteit gemaakt. Haar laatste woorden zijn dan ook: “Faith pure, a virgin wife, tried to my glory,/ I die, of female Faith the long-lived story;/ Secure from bandage and all servile harms,/ But more, most happy in my husband's arms.”¹⁴ Maar tegelijkertijd kiest Massinissa voor wat goed is voor het land en maakt zo dus een politiek correcte beslissing die goed is voor een heel volk. Syphax daarentegen komt er niet goed vanaf. Hij wordt gevangen genomen en hoewel hij blijft leven is hij wel alles kwijt.

Philip J. Finkelpearl trekt deze polariteit in zijn boek *John Marston of the Middle Temple* zelfs nog verder door naar een strijd tussen goed en kwaad. “Though we ultimately see the politic creatures punished, evil is certainly shown to be the dominant force in this world. The good retreat from one defense position to the next; their integrity is constantly

¹¹ *Encyclopedia Britannica*, 11th Ed., vol. XVII. Cambridge: Cambridge University Press, 1910. 777-8.

¹² Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Introduction *The Tragedy of Sophonisba. Three Jacobean witchcraft plays*. Ed. Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Manchester: Manchester University Press, 1986. 4-13.p. 9

¹³ Marston, John. Idem. p. 80

¹⁴ Marston, John. Idem. p. 81

assaulted; they are hopelessly outnumbered.”¹⁵ Hiermee suggereert Finkelppearl dus eigenlijk dat de personages die zich hoofdzakelijk met politiek bezighouden ook meteen slecht zouden zijn. De goede maken geen schijn van kans. Sophonisba moest wel sterven uit verdediging. Dit is een zeer deprimerende blik op de wereld en het leven.

Of dit ook zo zwart-wit bedoeld is door Finkelppearl valt nog te bezien. Zo geeft hij later al aan dat Massinissa weliswaar moreel zwakker is dan Sophonisba, maar nog wel een goed mens is.¹⁶ Massinissa laat Syphax bijvoorbeeld wel leven na hun beslissende gevecht en hij dwingt Sophonisba niet bewust om te sterven. Hij is dus wel een goed mens, maar moreel minder sterk dan Sophonisba. Hier zijn wederom dezelfde kanttekeningen bij te plaatsen, namelijk dat Massinissa kiest voor wat goed is voor het land. Hij is niet zo zeer moreel zwakker, maar heeft andere morele prioriteiten. Wel kan geconcludeerd worden dat dit stuk probeert de toeschouwer aan het denken te zetten over politiek en hoe daarmee omgegaan moet worden, de eer van oorlog en de strijd tussen goed en kwaad.

Treurspel Sophonisba

Bestandstwisten en het Twaalfjarig bestand

Het Nederlandse stuk is gespeeld in de Oude Kamer van Amsterdam op 21 september 1620 en uitgegeven in 1621. Er kan dus aangenomen worden dat het stuk geschreven is in 1620. In 1620 speelde er in Nederland veel op politiek gebied. Het was het laatste jaar van het Twaalfjarige bestand, de wapenstilstand tussen Spanje en Nederland tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Deze strijd werd onder meer door religieuze conflicten veroorzaakt. De Opstand was begonnen vanwege het strenge optreden tegen de protestanten door de Hertog van Alva, die gestuurd werd door de Spaanse koning Filips II om het katholieke geloof te herstellen in Nederland na de Beeldenstorm van 1566¹⁷. 1620 was het laatste jaar van het Twaalfjarig Bestand tussen Spanje en Nederland en de spanningen waren waarschijnlijk weer toegenomen.

Nog belangrijker is dat het een jaar na de terdoodveroordeling van Johan van Oldenbarnevelt is geschreven. Tijdens het Twaalfjarig bestand ontstonden er interne problemen. De Republiek was toen voor het eerst in zijn bestaan niet in oorlog en zonder gemeenschappelijke vijand konden oude tegenstellingen weer de kop op steken. Er ontstonden echter ook nieuwe conflicten door de veranderde situatie. Dit gebeurde op lokaal niveau bij de steden, maar belangrijker nog ook op landelijke niveau. Er speelden vragen rondom de onderlinge gezagsverhoudingen tussen de gewesten.¹⁸ Ook de publieke, gereformeerde kerk was nog niet goed gevormd hetgeen leidde tot meningsverschillen en conflicten. Deze meningsverschillen kwamen sterk tot uiting in de tegenstelling tussen de remonstranten en contraremonstranten. Maurits stond aan de kant van de contraremonstranten en Van Oldenbarnevelt aan die van de remonstranten; zij waren al enige tijd politieke tegenstanders.

De interne spanningen in de politiek en religie leidde in augustus 1618 tot de arrestatie van Van Oldenbarnevelt en zijn collega's op bevel van Maurits. Er werd een proces tegen hen aangespannen. Groenveld vat dit proces goed samen in zijn boek *Het Twaalfjarig bestand, 1609-1621 De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*:

¹⁵ Finkelppearl, Philip J. *John Marston of the Middel Temple*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1969. p 243

¹⁶ Finkelppearl, Philip J. Idem. p. 245

¹⁷ Noble, Thomas, F.X. et al. Idem. p. 453

¹⁸ Groenveld, Simon. *Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621 : de jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Den Haag: Haags Historisch Museum, 2009. p. 80

Men streefde naar een aanklacht wegens land- en hoogverraad, maar kon die niet rond krijgen. Zo kreeg het proces een louter politiek karakter. De vonnissen waren dan ook geen verrassing: Oldenbarnevelt, de formalist die weigerde aan prins Maurits gratie te vragen, werd onthoofd, De Groot en Hogerbeets werden op het slot Loevestein gevangen gezet.¹⁹

Deze veroordeling vond plaats in 1619.

De remonstranten waren hier uiteraard niet blij mee, maar het uiten van kritiek was gevaarlijk. Daarom zal dit vooral heimelijk gebeurd zijn. Dit roept de vraag op of *Treurspel Sophonisba* misschien voorzichtig kritiek probeert te geven op de executie van Van Oldenbarnevelt. Niet alleen door het moment waarop het geschreven is, maar ook door dat wat Sophonisba zegt in haar monoloog voor zij sterft. Zij keert zich in die monoloog namelijk ook tot haar land en geeft aan zich vernederd en wellicht ook verraden te voelen:

Ah, waer's nu mijnen roemd Carthago, waer's u loff?
Hier light u quekeling: u hoopen dijd tot stoff.
De eerste koningin/ die u is geboren
Daer so op is gepraelt/ moet in haer bloed versmooren?
Van u, als een Slavin; en niemand mij beschreyd/
Niemand betreurt mijn val noch zwarr ellendigheyd²⁰

Voor de remonstranten was de veroordeling van Van Oldenbarnevelt wellicht ook een verraad en de vernedering van de man, die in hun ogen, het beste met het land voor had en die probeerde het land te helpen. Verder was Van Oldenbarnevelt niet van adel, maar hij was wel raadspensionaris, een hoge functie die aanzien verschafte, terwijl hij werd geëxecuteerd voor een grote menigte als een simpele gevangene. Hij stierf door onthoofding, wat een bloedige aangelegenheid is. Het smoren in eigen bloed uit de monoloog zou daarop kunnen slaan. Verder hield de schrijver zich in zijn werk al eerder bezig met de gebeurtenissen in de strijd tegen Spanje. In 1619 hij schreef het stuk *Haarlemse belegeringh*.²¹ Sophonisba zou dus voor Van Oldenbarnevelt kunnen staan.

Maar als de schrijver inderdaad commentaar wilde leveren op de veroordeling van Van Oldenbarnevelt zou hij dan echt een vrouw nemen om symbool te staan voor de raadspensionaris? Kritiek moest weliswaar goed verpakt worden om niet in de problemen te komen, maar met deze aanpak zou Govert van der Eemdb het risico lopen dat niemand de boodschap zou begrijpen. Daar komt bij dat een zelfmoord geen heldhaftige dood is, waar Van Oldenbarnevelt weigerde gratie te vragen bij zijn vijand, wat als een teken van moed gezien kan worden. Er zijn dus een aantal voor- en tegenargumenten in te brengen, maar tot een duidelijke interpretatie leidt het niet. Het moet daarom vooral gezien worden als een mogelijkheid.

¹⁹ Groenveld, Simon. Idem p. 89

²⁰ Eemdb, Govert van der. Idem. r.1354-1359

²¹ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. *Een nieuw vaderland voor de muzen, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009. p. 265

Religie

The Wonder of Women or the Tragedy of Sophonisba

Anglicaanse Kerk

Sophonisba kiest in *The Wonder of Women* makkelijk en snel voor haar eigen dood. Dit is verrassend, want de christelijke religie staat dit meestal niet toe. Zelfmoord leidt tot eeuwige verdoemenis. Dit roept de vraag op of het geloof in Engeland hier makkelijker over was. Om hier antwoord op te kunnen geven is het belangrijk om eerst te kijken naar de reformatie die in Engeland heeft plaatsgevonden. Dit is namelijk op een ongebruikelijke manier gebeurd.

De reformatie in Engeland werd in eerste instantie doorgevoerd om politieke redenen. Henry VIII mocht niet scheiden van zijn vrouw en brak daarom met de Katholieke Kerk. In *The King's Reformation* van G. W. Bernard wordt uitgebreid beschreven welke stappen Henry ondernam om zijn reformatie doorgedrukt te krijgen, bijvoorbeeld dat "the act of appeals declared that to the king, the supreme head, were bound and owed 'next to God a natural and humble obedience'."²² Mary Tudor probeerde later met geweld het Katholicisme te herstellen, wat haar de bijnaam 'Bloody Mary' opleverde. Pas met Elizabeth kwam er stabiliteit. Zij zorgde voor een middenweg. Volgens Noble deed zij dit als volgt: "The Church of England moderated Luther's and Calvin's absolute reliance on Scriptures with history and tradition." Dit kwam erop neer dat het de inhoud afkomstig was van het protestantisme en de hiërarchie en rituelen van het katholicisme.

Ondanks de politieke insteek die in achter de reformatie zat, werd uiteindelijk dus toch de theologie van het protestantisme overgenomen. Het protestantisme is net als de katholieke kerk tegen zelfmoord. Het is zondig, omdat de betreffende persoon in wezen een leven wegneemt dat door God gegeven is. Het werd dus beschouwd als moord.

Magie

De heks Erictho die Marston aan het verhaal toegevoegd heeft, kan wellicht wel verklaren waarom Sophonisba zo bewust voor zelfmoord koos en toch goed en verstandig kon blijven volgens de begrippen van het Christelijke geloof. Tussen 1550 en 1650 waren de hoogtijdagen van de heksenvervolging. Volgens Noble kwam dit vooral doordat mensen zochten naar zondebokken voor hun harde leven en de elite die controle wilde krijgen over de religie van het volk.²³ In het boek *Religion and the decline of magic* van Keith Thomas beschrijft hij dat het ook veel te maken had met het veranderende geloof en sociale ontwikkelingen. Voor de reformatie gebruikten gelovigen bijvoorbeeld het slaan van het kruis vaak om zichzelf te beschermen tegen de duivel. Tijdens de reformatie vielen deze en andere vormen van bescherming weg. Bij het protestantisme gaat het alleen om jouw persoonlijke band met God en zijn er geen tussenpersonen, objecten of rituelen meer die je kunnen beschermen of helpen om de hemel in te komen. De angst voor de duivel en zijn helpers nam hierdoor toe en leidde tot de vervolging van heksen. Waarschijnlijk was het een combinatie van deze verklaringen. De heksenvervolging hield in ieder geval veel mensen bezig. Ook in Engeland. Koning James I schreef zelfs een boek in 1597 getiteld *Daemonologie*. Ook was hij

²²Bernard, G.W. *The King's Reformation, Henry VIII and the remaking of the English Church*. New Haven: Yale University Press, 2005. p. 71

²³ Noble, Thomas, F.X. et al. Idem. p. 479-481

betrokken bij het maken van een ‘witchcraft statute’ in 1604²⁴. De sterftecijfers in Engeland zijn wel lager dan elders in Europa, ongeveer 5000 tegenover 50.000 in Duitsland.²⁵ Gary K. Waite vertelt in zijn boek *Heresy, Magic, and Witchcraft in Early Modern Europe* dat dit kwam doordat James I een remmende werking had op de vervolging toen hij eenmaal koning was van Engeland. James I zag hekserij vooral als een vorm van verraad van de kroon en daar maakte hij zich weinig zorgen om. Door het gebrek aan koninklijke toestemming voor het martelen van verdachten en het feit dat de angst voor een sekte van heksen nog niet zo sterk verspreid was onder het volk bleven de cijfers laag.²⁶

Toen Marston *The Wonder of Women* schreef was de heksenvervolging weliswaar bezig, maar de angst onder de mensen was niet zo groot als elders in Europa. Het publiek zal echter wel kennis hebben gehad van heksen. Een heks toevoegen aan het verhaal was een goede strategie om het publiek te vermaken, zonder ze echt bang te maken. De heks Erictho voegt veel toe aan de betekenis van het stuk.

Erictho staat voor lust, houdt zich bezig met necrofiele praktijken en zorgt voor de morele en fysieke verwoesting van Syphax. Zij is de tegenpool van Sophonisba, die tot aan haar dood haar integriteit behoudt en doet wat moreel goed is. Peter Corbin en Douglas Sedge vatten de tegenstelling als volgt samen: “Thus Marston opposes Sophonisba, ‘the wonder of women’, who rises above the baseness of human passions, against Erictho, a witch, whose appetitional nature is bound to the underworld, the flesh and, for Marston’s audience, the devil.”²⁷

Maar Erictho zorgt niet alleen voor een contrast: haar handelen zorgt ook voor het dilemma dat leidt tot Sophonisba’s zelfmoord. Doordat de heks Syphax misvormt tot een kwaadaardig, hels wezen komt Massinissa voor de probleemstelling te staan. Syphax zet Scipio namelijk tegen Sophonisba nadat hij verslagen is door Massinissa, met als doel haar uit de weg te ruimen en wraak te nemen voor haar afwijzing: “Prove my revenge. What I cannot possess/ Another shall not: that’s some happiness.”²⁸ Syphax blijft leven in zijn helse vorm en richt duidelijk schade aan. Erictho is dus indirect de oorzaak van Sophonisba’s dood. Bovendien versterkt dit ook de moraal van het verhaal.

Sophonisba wordt door de manier waarop ze sterft tot het voorbeeld van een goed mens gemaakt. Zij behoudt haar integriteit en verlaat bewust een wereld die slechtheid bevat. Hier wordt er een extra moraal aan het verhaal toegevoegd die er niet alleen voorzorgt dat haar zelfmoord acceptabel wordt, maar ook bijna triomfantelijk, want zoals Finkelppearl het beschrijft: “to leave a world in which Syphax survives is not even regrettable.”²⁹

Treurspel Sophonisba

De reformatie in Nederland

Dat religie in de zelfmoordscène van het Nederlandse stuk belangrijk is blijkt uit de laatste woorden van Sophonisba: “ha Schepperd slaet my gade/ U Dochter die ontschept: ach ick verzoek genade.”³⁰ God of Jezus worden niet direct genoemd, maar dat kan verklaard worden door het feit dat het stuk zich voor de geboorte van Christus zich afspeelt. Maar het aanroepen van een schepper en het vragen om genade heeft toch een christelijke klank. Daarom is het interessant om ook te kijken naar de invloed van religie op dit stuk.

²⁴ Waite, Gary. K. *Heresy, magic, and witchcraft in early modern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2003. p. 176-177

²⁵ Levack, Brian P. *The witch-hunt in early modern Europe*. 2e ed. London: Longman, 1995.

²⁶ Waite, Gary. K. Idem. p. 177

²⁷ Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Idem. p. 13

²⁸ Marston, John. Idem. p. 77

²⁹ Finkelppearl, Philip J. Idem. p. 244

³⁰ Eembd, Govert van der. r. 1396-1397

In Nederland vond de reformatie op een andere manier plaats dan in Engeland. Verschillende reformatorische stromingen kregen geleidelijk voet aan wal in Nederland. Dit gebeurde door de verspreiding van ideeën door immigranten, onder andere uit Frankrijk, en door geschriften. Uiteindelijk werd het Calvinisme de belangrijkste stroming, maar andere geloven werden ook getolereerd. Het is onbekend bij welke van de verschillende kerken Govert van der Eemdb aangesloten was. Bij de behandeling van de ideeën over zelfmoord in religie zal verwezen worden naar zowel het Calvinisme als het Lutherse geloof, omdat die zeer invloedrijk waren.

Calvijn en Luther over zelfmoord

Het christelijk geloof in het algemeen is niet positief over zelfmoord. Het wordt in alle stromingen sterk ontmoedigd, maar er zijn wel gradaties in hoeverre iemand die zelfmoord pleegt verdoemd zou zijn. Gary B. Ferngren bespreekt in zijn artikel 'Ethics of suicide in Renaissance and Reformation' hoe de verschillende religieuze leiders dachten over zelfmoord. Over het protestantisme vertelt hij in het begin van zijn betoog dat ondanks de afkeuring er bij de protestanten nog wel ruimte was voor uitzonderingen.

Over de ideeën van Calvijn zegt hij dan ook het volgende: "Calvin did not explicitly derive a condemnation of suicide from the sixth commandment."³¹ Calvijn heeft bij zijn behandeling van het gebod dat moord verbiedt het niet over zelfmoord, terwijl dit gebod wel vaak als argument tegen zelfmoord werd gebruikt. Hij zegt wel dat de mens geschapen is naar Gods gelijkenis en dat wij als mensen elkaars vlees delen en daarom moeten we het lichaam van de ander eerbiedigen zoals die van onszelf. De basis voor het zesde gebod ligt volgens Calvijn in de veronderstelling dat de mens zichzelf wil beschermen tegen zelfbeschadiging en omdat de mensen hun vlees delen zou een moord dus een vorm van zelfvernietiging zijn. Calvijn legt dus vooral nadruk op de schepping.

Luther was meer uitgesproken over zelfmoord. Ferngren vertelt in zijn artikel dat Luther:

asserts that suicide committed by a sane person leads to damnation. But if melancholy or madness leads men to suicide, they are not responsible for their actions and must not be regarded as reprobate. Similarly, in the case of temporary mental imbalance caused by acute pain, we must leave the matter of the soul's eternal destiny in God's hands.³²

Hier geeft Luther duidelijk aan in welke gevallen de verdoeming van de overledene niet duidelijk is, maar afhangt van het oordeel van God. Kort samengevat: men zou niet worden verdoemd als men niet helemaal toerekeningsvatbaar is door bijvoorbeeld een depressie.

Deze houding van beide theologen verklaart twee aspecten van de zelfmoordscène. Ten eerste verklaart dit de formulering van Sophonisba's laatste woorden: "U dochter die ontschept"³³ benadrukt dat de mens geschapen is door God en dat zij die schepping door middel van zelfbeschadiging teniet doet. Dit laat een eventuele invloed van Calvijn zien.

Ten tweede wordt in het stuk duidelijk gemaakt dat zij gedwongen wordt zichzelf te doden. Massinissa geeft aan dat ze eigenlijk geen keus heeft. Haar monoloog voor haar dood laat ook zien dat zij gekwetst is door deze actie van haar geliefde. Dit is acute pijn, die kan zorgen voor verstoring in haar mentale balans. Er wordt dus een rechtvaardiging gegeven

³¹ Ferngren, Gary B. "The ethics of suicide in the Renaissance and Reformation." *Suicide and Euthanasia*. Ed. Brody, Baruch A. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1989. 155-181.p. 163

³² Ferngren, Gary B. Idem. p. 163

³³ Eemdb, Govert van der. Idem r. 1397

waardoor haar ziel wellicht niet veroemd is. Daarom vraagt Sophonisba met haar laatste adem ook om genade. Het is nog niet uitgesloten dat ze die krijgt, dus het is nog de moeite waard om erom te vragen. Hier klinkt dus de invloed van Luther weer in door.

Poëtica

The Wonder of Women or the Tragedy of Sophonisba

Vorig werk

Voordat Marston *The Wonder of Women* schreef, hield hij zich voornamelijk bezig met het schrijven van satirische werken. Hij was dan ook een meester in dit genre. R.C. Horne zegt in zijn artikel 'Voices of alienation: the moral significance of Marston's satiric strategy' over Marston's werk het volgende: "His attempt to fuse style, form, and presentation into a satiric whole (the creation of a genuine satiric 'decorum') is unmatched in Elizabethan satire."³⁴ Hij hield zich daarbij ook bezig met moraal. R.C. Horne verwoordt dit in hetzelfde artikel duidelijk: "Marston's view of satire is not only sanative but deeply ironical, in the sense that his artifice of personality exists chiefly for the purpose of undermining his own moral position."³⁵ Hoewel *The Wonder of Women* als een serieus stuk gezien kan worden, heeft Marston in dit stuk, zoals behandeld is het hoofdstuk Politiek, ook gebruik gemaakt van de vaardigheid om een personage op een bestaande persoon te baseren, iets wat veel voorkomt bij drama, maar zeker ook gebruikelijk is bij satire. In *The Wonder of Women* gebruikt hij het om een moraal aan het publiek mee te geven.

Discussie klassieke bron en Engelse literatuur

Marston schreef zijn stuk in een periode van literaire discussie. Het werd in de Renaissance gebruikelijk om het volgende stappenplan te doorlopen:

1. translatio, het vertalen van een antieke tekst om de manier van schrijven onder de knie te krijgen;
2. imitatio, het nabootsen van deze technieken in eigen werk. Meestal is dit werk dan nog steeds gebaseerd op de klassieke;
3. aemulatio, als een schrijver de eerste twee stappen goed beheerste dan kon die proberen om boven de klassieke uit te stijgen met zijn eigen werk. Toch bleven de klassieken altijd beter.

Het debat dat er in die tijd gevoerd werd, ging vooral over of dit stappenplan zo exact mogelijk gevolgd moest worden of dat een schrijver zich meer vrijheid kon permitteren. Verder ging het er ook om of de Engelse taal voldoende gezag had om grote werken in te produceren. De landstaal werd dan ook steeds belangrijker in de literatuur, waar eerst het Latijn nog de meest gebruikte taal was.

Marston hield zich ook bezig met deze discussie. In zijn notitie 'To the general reader' zegt hij het volgende: "Know that I have not laboured in this poem to tie myself to relate anything as a historian, but to enlarge everything as a poet. To transcribe authors, quote authorities, and translate Latin prose orations into English blank verse, hath, in this subject, been the least aim of my studies."³⁶ Deze notitie aan de lezer wordt door Corbin, Sedge en Finkelppearl onder andere gezien als een reactie op *Sejanus* van Jonson, die zijn bron heel nauwkeurig volgt. Finkelppearl zegt dat de notitie "probably involves an unfair slap at *Sejanus*."³⁷ Corbin en Sedge noemen het een afwijzing.³⁸ Er was weliswaar een rivaliteit

³⁴ Horne, R.C. 'Voices of alienation: the moral significance of Marston's satiric strategy' *Modern Language Review* January 1, 1986: 18-33p. 32

³⁵ Horne, R.C. Idem p. 24

³⁶ Marston, John. Idem. p. 34

³⁷ Finkelppearl, Philip J. Idem. p. 241

³⁸ Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Idem. p. 5

tussen de twee schrijvers, toch kan er niet duidelijk vastgesteld worden dat het om kritiek op Jonson persoonlijk gaat. Jonson wordt immers nergens genoemd.

Een betere verklaring voor Marstons woorden aan de lezer is dat het zijn positie in het debat laat zien. Hij volgt de stof niet exact, hij heeft het aangepast waar hij dat nodig vond. Twee van de belangrijkste voorbeelden hiervan zijn natuurlijk de toevoeging van de heks en Sophonisba's keuze om te sterven, maar ook de keuze om de emotie van de bruid tijdens het huwelijk van Massinissa en Sophonisba te tonen is een goed voorbeeld. Deze elementen zijn niet in het oorspronkelijke verhaal terug te vinden, Marston heeft het toegevoegd. Hij heeft niet zomaar een vertaling van Appian gemaakt, maar het verhaal aangepast zodat het de boodschap over zou brengen die hij voor ogen had. Hij is dus geslaagd in zijn streven "to enlarge everything as a poet."³⁹ De notitie en de uitwerking van het verhaal laten dus zien dat Marston van mening is dat een schrijver zich meer vrijheid kan permitteren dan het enkel volgen van het klassieke voorbeeld voor de productie van goede werken.

Treurspel Sophonisba

Vorig werk

Het is belangrijk om kort het oeuvre van Van der Eembd te bespreken dat hij voor het *Treurspel Sophonisba* heeft geproduceerd. Van der Eembd was een Latijnse schoolmeester die in 1618 een vertaling maakte van het stuk *Il pastor fido* van de Italiaanse schrijver Giovanni Battista Guarini in 1618. Verder maakte hij ook in 1619 *Haerlemse Belegeringh*.⁴⁰ Dit laatste stuk wordt door Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt in hun boek *Een nieuw vaderland voor de muzen Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1560-1700* als volgt omschreven: "Dit 'vaderlandse' spel, met veel allegorische figuren en een zeer hoog kijkspelgehalte (door twintig vertoningen), paste goed in de reeks stukken over gedenkwaardige, aan bepaalde steden gebonden gebeurtenissen uit de strijd tegen Spanje."⁴¹ Worp noemt het een "vreemd stuk"⁴² vanwege het gebruik van de allegorische karakters als de furiën en Tijd.

De vertaling van *Il pastor fido* duidt er volgens Porteman en Smits-Veldt op dat Van der Eembd op de hoogte was van wat 'modern' classicistisch toneel inhield.⁴³ Dit is aannemelijk. Hij had immers een vertaling gemaakt van een populair toneelstuk, afkomstig uit het land waar de Renaissance begonnen was. Italië was een groot voorbeeld. Verder helpt zijn functie als Latijnse schoolmeester daar ook bij. De klassieke literatuur diende als voorbeeld en hij kon die zelf lezen. Ook kan men uit de hoeveelheid vertoningen zien dat hij een succesvol schrijver was: twintig vertoning was veel in die tijd. Verder is uit het thema van *Haerlemse Belegeringh* op te maken dat Van der Eembd zich bezig hield met de gebeurtenissen van de Opstand. Hij was dus ook maatschappelijk betrokken.

Rederijkerskamers

Rond 1620 vond er een aantal ontwikkelingen plaats in de rederijkerskamers. Deze waren eerst gesloten groepen van dichters. Vaak was niet de individuele schrijver, maar de rederijkerskamer waarbij hij aangesloten was bekend bij het publiek. Verder speelden zij hun toneelstukken in het begin van hun bestaan alleen in eigen kringen of bij volksfeesten en wedstrijden. Daar kwam in zeventiende eeuw langzaam verandering in. Er was steeds

³⁹ Marston, John. Idem. p. 34

⁴⁰ Worp, J.A. *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel*. Utrecht: HES Publishers, 1977. p. 144-145

⁴¹ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. *Een nieuw vaderland voor de muzen, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009. p. 265

⁴² Worp, J.A. Idem. p. 145

⁴³ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. Idem. p. 265

meer sprake van naamsbekendheid van de schrijver zelf, al waren ze vaak nog bij een kamer aangesloten. Vondel, Hooft en Bredero waren bijvoorbeeld alle drie aangesloten bij een rederijderskamer, maar wij kennen hun werk tegenwoordig onder hun eigen naam. Ook werd het toneel in 1612 opengesteld voor het publiek door de twee rederijderskamers van Amsterdam, De Eglentier⁴⁴ en Het Wit Lavendel.⁴⁵ Hierdoor kregen zij een breder publiek, maar er ontstond ook concurrentie om het meeste publiek binnen te halen. Dit zal ook invloed gehad hebben op de poëtica van de rederijders, omdat ze nu aantrekkelijke stukken moesten produceren, die mensen graag wilden zien.

Dit is belangrijk om in de gaten te houden als het gaat om *Treurspel Sophonisba*. Van der Eemdb was zelf aangesloten bij een rederijderskamer genaamd Wijngaertrancken in Haarlem⁴⁶, maar op de titelpagina van *Treurspel Sophonisba* is aangegeven dat het stuk in 1620 is opgevoerd bij de Eglentier, een van rederijderskamer van Amsterdam waar onder andere Hooft lid van was. Dit heeft er waarschijnlijk mee te maken dat een eerder stuk van Van der Eemdb twintig keer werd vertoond, wat een hoog aantal was in die tijd. Waarschijnlijk werd *Treurspel Sophonisba* naar Amsterdam gehaald in de hoop dat dit stuk hetzelfde succes zou hebben en dus veel publiek naar de Eglentiers zou trekken.

Verder is hier een waardeoordeel over zijn werk uit af te leiden. Niet alleen geeft dit aan dat Govert van der Eemdb aanzien genoot en succesvol was al toneelschrijver, maar hier is ook uit op te maken dat de rederijders van de Eglentier zijn werk goed vonden. Zij zullen zijn stuk niet opgevoerd hebben als zij dachten dat het van slechte kwaliteit was. De rederijders hadden namelijk bepaalde standaarden waar goede literatuur volgens hen aan moest voldoen en dit stuk voldeed daar kennelijk aan. Bovendien is dit stuk meer georiënteerd op de klassieken en paste daardoor ook mooi bij de ontwikkelingen.

Een andere verandering bij de rederijders was dat ze steeds meer beïnvloed werden door de klassieken. Voorheen was het hoofdgenre voor toneel een spel van sinne, een allegorisch opgezet spel van didactische-moraliserende aard. De rederijders waren dan ook van mening dat kunst kennis moest overdragen. Verder werkten ze met rijmschema's voor hun poëzie en toneel.

Aan het begin van de zeventiende eeuw werd in Leiden de op Seneca gebaseerde klassieke tragedie geïntroduceerd door Heinsius en Grotius, die schreven in het Latijn. Kort daarna was Amsterdam aan de beurt, waar verschillende varianten van het 'moderne' toneel werden vertoond, maar dan in de volkstaal. Hooft was hier een van eersten die een Senecaans toneelstuk schreef in de volkstaal.⁴⁷ Op deze manier werd de Senecaans tragedie langzaam meer verspreid door Nederland.

Van der Eemdb hield zich in *Treurspel Sophonisba* nog wel bezig met het rijmschema. Het hele stuk is geschreven in gepaard rijm. Hij ging ook mee in de nieuwe beweging van de tragedie. In zowel *Een nieuw vaderland voor de muzen* als *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel* wordt verteld dat Van der Eemdb mede door de invloed van de stukken van Hooft Senecaanse tragedies schreef.⁴⁸

Senecaanse tragedie

J. A. Worp wijdt in zijn boek *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel* een heel hoofdstuk aan de kenmerken van Seneca's tragedies. Deze zullen hier kort samengevat worden om te analyseren of *Treurspel Sophonisba* voldoet aan deze kenmerken.

⁴⁴ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. Idem. p. 202

⁴⁵ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. Idem. p. 229

⁴⁶ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. Idem. p. 265

⁴⁷ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. Idem. p. 215

⁴⁸ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. Idem. p. 265 Worp, J.A. Idem. p.144

Eerst zal gekeken worden naar de structuur van de tragedie. Senecaanse tragedies bestaan uit vijf bedrijven waarvan de eerste vier worden afgesloten met een koor.⁴⁹ Het koor is hierbij de perfecte toeschouwer: “het geeft de indrukken weer, die de handelingen of het lot der hoofdpersonen op dezen maken; het raadt troost en vermaant.” *Treurspel Sophonisba* bestaat ook uit vijf bedrijven. De zelfmoordscène is te vinden in het vierde bedrijf. Ook maakt dit stuk gebruik van een koor dat reflecteert op wat er dat bedrijf gebeurd is, maar in dit stuk is een koor aanwezig na elk bedrijf, ook de vijfde. Van der Eemdb heeft er wellicht voor gekozen om na het vijfde bedrijf ook nog een koor te doen, anders is het bedrijf erg kort om nog een laatste reflectie op het stuk te geven.

Seneca hield zich aan de eenheid van tijd en plaats in zijn tragedies.⁵⁰ Eenheid van handeling is echter niet altijd terug te vinden. Dit komt volgens Worp doordat: “alle personen van het treurspel iets bijdragen tot de ontkenning, en alle, zelfs de meest eenvoudige, gebeurtenissen en daden onmisbaar zijn in het groote geheel.”⁵¹ Hier is ook sprake van in het stuk van Van de Eemdb. Het gehele stuk speelt zich af in het etmaal nadat Massinissa Syphax verslagen heeft en alles vindt op dezelfde locatie plaats. Ook is er geen sprake van eenheid van handeling. Hoewel het dilemma van Massinissa wel de belangrijkste handeling is, is er ook sprake van andere handelingen die onmisbaar zijn voor het verhaal. Het gaat hier om de verhaallijnen van Scipio, die het dilemma veroorzaakt, maar vooral van Sophonisba die zelf ook voor een dilemma staat: tot slaaf gemaakt worden of sterven.

Het thema van een Senecaans stuk is vaak de val van de ‘machtigen der wereld’, die hun lot niet altijd hebben verdiend. Hierdoor ontstaat vaak een wedstrijd van list of kracht tussen twee personages.⁵² Dit is in het Nederlandse stuk ook het geval. Het gaat hier om de val van de koningin Sophonisba die uiteindelijk moet sterven als een gevangene zonder dat te verdienen. Wat voorafgaat aan haar zelfmoord kan eventueel gezien worden als een strijd van list tussen haar en Massinissa. Hij dwingt haar immers om zichzelf het leven te benemen door haar een brief met een flesje gif te sturen. In de brief vertelt hij dat het enige wat hij kan doen om haar te redden van slavernij, is om haar te helpen bij haar dood. De laatste regels van zijn brief zijn: “Zo kiest nu, of gy wilt zijn balling zijn in bedwangh,/ Of, tot een schut hier voor, uyt-drinken desen dranck.”⁵³

Seneca schrok er bij het vertellen van de val zijn personages niet van terug om veel van de handeling ook daadwerkelijk op het toneel te laten plaatsvinden, in plaats van het te laten vertellen door een personage dat erbij was. Hij liet de gruwelen zien op het podium. Een moord of zelfmoord kon dus ook voor het oog van de toeschouwer plaatsvinden.⁵⁴ Dit is ook het geval bij *Treurspel Sophonisba*. Sophonisba sterft recht voor de neus van de toeschouwer en later in het stuk verschijnt haar geest om Massinissa te kwellen.

Nog een middel dat Seneca vaak gebruikt, is het optreden van twee personages, die in ondergeschikte rollen toch mee werken bij de ontkenning. Dit zijn vaak de voedster en de bode.⁵⁵ In de zelfmoordscène is de bode Amystas belangrijk. Hij is degene die Sophonisba de brief en het gif geeft en die nog probeert haar over te halen om het toch niet te doen. Nadat ze het gif gedronken heeft, stuurt zij Amystas terug naar Massinissa om hem te laten zien dat zij het gif gedronken heeft. Hiermee speelt hij een belangrijke rol in zowel haar dood en val, als het oplossen van het dilemma van Massinissa.

⁴⁹ Worp, J.A. Idem. p. 32

⁵⁰ Worp, J.A. Idem. p. 32

⁵¹ Worp, J.A. Idem. p. 36

⁵² Worp, J.A. Idem. p. 37

⁵³ Eemdb, Govert van der. r. 1294-1295

⁵⁴ Worp, J.A. Idem. p. 38

⁵⁵ Worp, J.A. Idem. p. 35

Porteman en Smits-Veldt noemen lange monologen als kenmerk van Senecaans toneel.⁵⁶ Deze zijn in *Treurspel Sophonisba* ook veelvuldig aanwezig. De monoloog van Sophonisba voordat zij sterft is hier natuurlijk een goed voorbeeld van, maar er worden vele monologen gehouden in het stuk.

Uit deze vergelijking kan dus geconcludeerd worden dat *Treurspel Sophonisba* voldoet aan de regels van een Senecaanse tragedie.

⁵⁶ Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. Idem. p. 173

Conclusie

Bij de eerste vergelijking met het originele verhaal werd al duidelijk dat de zelfmoordscènes in de stukken het klassieke verhaal niet perfect imiteren. Vooral *The Wonder of Women* vertoont grote verschillen, omdat Sophonisba hier zelf kiest om te sterven. Bij de analyses is geprobeerd om hier een verklaring voor te vinden. Dit heeft interessante gegevens opgeleverd en daarom kan nu teruggekomen worden op de hoofdvraag: Wat is de relatie tussen de Engelse en Nederlandse culturele context waarin de toneelstukken over Sophonisba geschreven zijn en de bewerking van de zelfmoord van Sophonisba in deze stukken?

Er is gezorgd voor een verklaring bij de politieke achtergrond van Engeland en Nederland. De succesvolle koningin Elizabeth I van Engeland was net opgevolgd door een minder capabele James I; in Nederland liep het Twaalfjarig Bestand af en waren de Bestandtwisten net beslecht met de executie van Van Oldenbarnevelt. In het Engelse stuk klinken de politiek omstandigheden duidelijk door in het stuk. Sophonisba verwijst op subtiële manier naar Elizabeth I en wordt in het stuk als voorbeeld neergezet. Hier is een voorkeur van Marston voor de koningin uit op te maken. Verder probeert het Engelse stuk de toeschouwer of lezer ook aan het denken te zetten over de polariteit tussen politiek, huwelijk en opportunisme. Dit was zeker in die tijd belangrijk om over na te denken, omdat er in Europa veel politieke onrust was. Marston maakte dit daarom waarschijnlijk tot een van zijn thema's.

In het Nederlandse stuk is minder politieke kritiek terug te vinden. Er zijn wel argumenten te geven dat het hier om kritiek op de executie van Van Oldenbarnevelt, een jaar eerder, gaat, maar overtuigend is het niet. Er zijn namelijk meer argumenten tegen te vinden. Verder is ook niet bekend wat de politieke gezindheid van Van der Eemdb was. Dit is wellicht een interessant onderwerp om verder te onderzoeken.

Op het gebied van religie is in het Engelse stuk niet zo veel terug te vinden. In Engeland was er bij de door de politiek opgelegde reformatie een tussenweg gekozen tussen het protestantse en katholieke geloof. Deze waren allebei geen voorstander van zelfmoord, toch kan Sophonisba heel bewust en zonder spijt kiezen voor haar eigen dood. Dat zij hiertoe de mogelijkheid heeft kan beter verklaard worden door de heks die eerder in het stuk voorkomt. Door de aanwezigheid van Erictho en haar daden wordt Sophonisba tot het voorbeeld van een goed mens gemaakt wiens dood niet alleen rechtvaardig, maar ook bijna triomfantelijk wordt.

In *Treurspel Sophonisba* ligt dit anders. Hier wordt Sophonisba gedwongen te sterven en zijn haar laatste woorden gericht aan haar schepper wie zij genade vraagt. Dit is te verklaren vanuit de ideeën van de reformatie. Calvijn legt bij de behandeling van het zesde gebod vooral nadruk op de schepping door God, een nadruk die ook te zien is in de laatste woorden van Sophonisba. De ideeën van Luther zijn waarschijnlijk een betere verklaring. Als iemand door een depressie of door acute pijn tot het besluit van zelfdoding komt, dan is diens ziel niet automatisch verdoemd, maar is het aan God om te oordelen. Door de sterke nadruk op de dwang en haar klagende monoloog voor zij sterft, wordt ervoor gezorgd dat Sophonisba niet meteen verdoemd is. Dit rechtvaardigt haar zelfmoord.

Het is onduidelijk bij welke stroming van het christelijke geloof Van der Eemdb aangesloten was. Hierdoor is ook niet geen uitsluitsel te geven over welke van de stromingen vooral invloed gehad zal hebben op zijn stuk. Dit zou interessant kunnen zijn voor vervolgonderzoek. Wel kan geconcludeerd worden dat religie, zoals bij eigenlijk alle vormen van cultuur, een belangrijke rol heeft in het stuk.

Ook de poëtica in beide landen is behandeld. Uit de analyse van *The Wonder of Women* blijkt dat Marston zich meer vrijheid permitteert. Hij geeft in zijn voorwoord aan dat het niet zijn bedoeling is om een vertaling van het oorspronkelijke verhaal te maken, maar deze aan te vullen. Hier is hij ook zeker in geslaagd. In Engeland was in die tijd discussie over de mate van vrijheid die een schrijver kon hebben. Marston kiest blijkens zijn voorwoord, maar ook vooral door het stuk duidelijk een kant in deze discussie. Hij sluit zich hierdoor dus aan bij de heersende literatuuropvattingen over de autonomie.

Het Nederlandse stuk houdt zich wel duidelijk aan de heersende poëtica. *Treurspel Sophonisba* komt op veel punten overeen met de eigenschappen van een Senecaanse tragedie, een genre dat steeds populairder werd bij de rederijders en om te zien als publiek. Verder was het in de Renaissance sowieso belangrijk om een klassieke bron goed te volgen. Het is een mogelijkheid dat Van der Eemdb minder heeft aangepast, omdat hij zich aan de klassieke poëtica probeerde te houden.

Er kan tot slot dus geconcludeerd worden dat in het Nederlandse stuk vooral de poëtica belangrijk is, maar er kan verder niet duidelijk worden aangegeven dat er veel invloed van de culturele context van Nederland is geweest op de bewerking van het stuk en meer specifiek de zelfmoordscène. In *The Wonder of Women*, het Engelse stuk, zijn politieke ontwikkelingen, het actuele thema van magie en ook de literaire discussie allemaal duidelijk terug te vinden. De relatie tussen de culturele context en de bewerking van het stuk is bij *The Wonder of Women* dus het sterkst aanwezig. Dit maakt het Engelse stuk ook het meest interessant vanuit cultureel perspectief.

Bibliografie

Primaire bronnen:

Marston, John. "The wonder of women or the tragedy of Sophonisba." *Three Jacobean witchcraft plays*. Ed. Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Manchester: Manchester University Press, 1986. 34-84.

Eembd, Govert van der. *Treurspel Sophonisba*. Kopie van de originele druk, gedrukt in Den Haag, 1621.

Appian. *Appian's Roman History I*. 1912. Trans. Horace White. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982.

Secundaire bronnen:

Bernard, G.W. *The King's Reformation, Henry VIII and the remaking of the English Church*. New Haven: Yale University Press, 2005.

Cameron, Euan. *The European Reformation*. New York: Oxford University Press, 1991.

Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Introduction The Tragedy of Sophonisba. *Three Jacobean witchcraft plays*. Ed. Corbin, Peter en Sedge, Douglas. Manchester: Manchester University Press, 1986. 4-13.

Cummings, Brian. *The Literary Culture of the Reformation, Grammar and Grace*. New York: Oxford University Press, 2002.

Encyclopedia Britannica. 11th ed., vol. XVII. Cambridge: Cambridge University Press, 1910.

Ferngren, Gary B. "The ethics of suicide in the Renaissance and Reformation." *Suicide and Euthanasia*. Ed. Brody, Baruch A. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1989. 155-181.

Finkelpearl, Philip J. *John Marston of the Middel Temple*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1969.

Groenveld, Simon. *Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621 : de jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Den Haag: Haags Historisch Museum, 2009.

Horne, R.C. "Voices of alienation: the moral significance of Marston's satiric strategy" *Modern Language Review* January 1, 1986: 18-33.

Levack, Brian P. *The witch-hunt in early modern Europe*. 2e ed. London: Longman, 1995.

Noble, Thomas F.X. et al. *Western Civilization Beyond Boundaries Fifth edition*. New York: Houghton Mifflin Company, 2008.

Noordzij, Huib. *Handboek van de Reformatie, De Nederlandse kerkhervorming in de zestiende eeuw*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2003.

Pater, Jan Cornelis de. *Maurits en Oldenbarnevelt in den strijd om het twaalfjarig bestand*. Amsterdam : Van Kampen, 1940.

Porteman, Karel & Smits-Veldt, Mieke B. *Een nieuw vaderland voor de muzen, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009.

Scullard, H.H. *A History of the Roman World 753 to 146 BC*. Londen: Methuen & co, 1969.

Thomas, Keith. *Religion and the decline of magic*. Londen: Penquin Religion, 1971.

Waite, Gary. K. *Heresy, magic, and witchcraft in early modern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Worp, J.A. *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel*. Utrecht: HES Publishers, 1977.

Afbeelding:

The Death of Sophonisba, door Giambattista Pittoni (1730s) gevonden op http://en.wikipedia.org/wiki/Sophonisba#cite_ref-1 op 3 juni 2011